

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՄՈԿԱՑ ՍԱՐԻ Ս. ԳԵՈՐԳ ՎԱՆՔԻ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ
XIV—XV ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Վասսուրականի գրչության կարևոր կենտրոններից է Մոկաց Սարի ս. Գեորգի վանքը, կամ պարզապես Սարի վանքը, որտեղ գրչությունը զարգանում է հատկապես XIV դարի երկրորդ կեսին, երբ վանքին կից գործում է վանական դպրոց, որի ուսուցիչներն ու աշակերտներն էլ հանդիսանում են այդտեղի առավել աչքի ընկնող գրիչները: Այդ գրիչներից՝ գրչության վայրի հիշատակությամբ երեք ձեռագիր է մեղ հայտնի, որոնք երեք տարբեր գրիչների ընդօրինակություններ են: Սակայն իրականում Սարի վանքի ընդօրինակություններից ավելին է պահպանվել, միայն՝ առանց տեղանվան հիշատակության:

Մեր նպատակն է պարզել այդ ձեռագրերի գրչության ստույգ վայրը և ի մի բերել Սարի վանքի, ապա գրչության դպրոցի ու գրիչների մասին եղած սակավ տեղեկությունները:

Սարի ս. Գեորգի վանքը¹ գտնվում է Մոկաց դավառում, Արտուս լեռնաշղթայի Եղերով լեռան արևելահայաց լանջին: Սարի² անունը վանքը դրանից էլ ստացել է այնպես, ինչպես իրենց գտնված վայրի դիրքից անուններ են ստացել բազմաթիվ բնակավայրեր և վանքեր (Մովահայաց, Բարձրահայաց, Չորավանք, Քարատակ, Այրիվանք): Սարի ս. Գեորգը Փուֆկա ս. Գեորգ է կոչվել հետագայում, ինչպես վկայում է Խ. Լևոնյանը³, մոտակա Փուֆկա գյուղի անունով: Վանքի այս անունների մի քանի այլ բացատրությունները⁴ հավանական չեն թվում:

Վանքի, և հետագայում դպրոցի հիմնարկության մասին ստույգ ոչինչ չկանթաղրվում է, որ վանքը կառուցված կարող է լինել «մոտաւորապէս Արժրունեաց իշխանութեան օրով»⁵: XIV դարի կեսերին միայն հաճախակի են դառնում Սարի վանքի անվան հիշատակությունները: Այդ ժամանակ, Կիրակոսի մահից հետո ս. Գեորգի ուխտի առաջնորդն է դառնում Մահդասի Խնդուն կամ Խնդրուն: Սա շինում է, ավելի ճիշտ վերաշինում է վանքը, հավանաբար՝ կից սենյակներ ավելացնում և կահավորում թե մատյաններով, թե սպասքով: Նրա

¹ Սարի ս. Գեորգի վանքի մասին եղած տեղեկությունները խնամքով հավաքել է Հ. Հ. Ոսկյանը «Վասսուրական-Վանի վանքերը» երեքմասնյա շահեկան աշխատության մեջ, որից օգտվել ենք մենք:

² Սարի ս. Գեորգի մասին ավանդությունն առում է. «Սարի սրբի Գեորգ ինչ մորուք էլալ Սարը մեջ էլալ» (այսինքն՝ մորից ծնվելիս Սարի մեջ ծնվեց) (տե՛ս «Փշրանքներ», ժողովեց Գ. սարկ. Հովսեփյան, 1892 թ., Թիֆլիս, էջ 38):

³ Բիւզանդիոն, 1900, թիվ 1194: Հմմտ. Մ. Ա. Օրմանյան, Ազգայագատում, էջ 1993:

⁴ Տե՛ս Հ. Հ. Ոսկյան, Վանի-Վասսուրականի վանքերը, գիրք Գ, էջ 886—889:

⁵ Նույն տեղում:

պատվերով Աղթամարում 1357 թվականին Կարապետ գրիչը գրում, իսկ նրա եղբոր որդի Զաքարյան ծաղկում է մի ավետարան, որի հիշատակարանում կարգում ենք՝ «եւ ետ զսա ի սուրբ ուխտն և յանուանի հռչակաւոր տեղին, ի դուն սրբոյն Գեորգեայ զաւրաւարին, որ հանապազ հրճուին սովաւ մանկունք սուրբ եկեղեցոյ՝ Յովանէս, Ստեփանոս, Ատոմ, Աստուածատուր, Թումայ, Յոհանէս, Յովանէս, Մխիթար⁶... ևւ արդ, ես՝ Խնդու մահգասիս, որ աստուածային յաջողութեանն եղէ առաջնորդ սուրբ ուխտիս Գեորգայ⁷, և շինեցի զվանքս, և գնեցի զաւետարանս, և զտարեգիրքս, և զգործ առաքեալն, և զճառքնտիրն, և երկու մաշթոց, և շարակնոցն, և զխաղտետրն, և զամենայն զարդիւր զարդարեցի զանապատս ըստ իմում կարողութեանս: Այլ և բերի զեղբարորդին իմ, որ է ըստ արինաց և կանոնաց իմ որդի, և կրկին արարի ինձ հոգևոր որդի և յիշատակ հոգոյ իմոյ, որ և իմ արդար վաստակով ստացած գրեանքս ի վայելումն անձին նորա լիցի՝ Յոհանիսին, որ և տէր աստուած արժանի արասցէ աստիճանի քահանայութեան...»⁸:

Այս Հովհաննեսն էլ, հավանաբար, դառնում է ուխտի առաջնորդներից մեկը և սա է թերևս 1390 թվականին մահացած Հովհաննես փիլիսոփան⁹:

Խնդուի ջանքով վանքի վերակառուցումից հետո, որին մասնակցում էին նաև միաբանները և հատկապես Մովսես կրոնավորը, հնարավորություն է ստեղծվում վանական դպրոցի աշխուժացման համար:

Սարի վանքի գրչական գործունեության մասին առաջին ստույգ հիշատակությունը վերաբերում է 1350 թվականին: «Ի թուին Հայոց ՉՂԹ (1350)-երորդի, յանապատիս Սարի սուրբ Գեորգեայ վանս առձայնելոյ, բնդ հովանեաւ սուրբ մաւրս յուսոյ Աստուածածնի, յառաջնորդութիւն տեղոյս Կիրակոս կրանաւորի, ի վայելումն անձին իմոյ և յիշատակ հոգւոյ իմում և ծնողաց իմոց ի Քրիստոս կատարելոց... գրեցի զլուսազարդ և զգեղեցկայեղց մատեանս արգասաւոր, ասացեալ... յաստուածայնոյ առն սրբոյն Գրիգորիսէ նարեկայ վանաց վանականի, աստուածաշունչ վարժապետի, ի ստույգ և յընդրելագոյն արինակէ, ես՝ Ստեփաննոս կրանաւորս...»:

⁶ Այս անունները հետագայում են ավելացված ուրիշ գրչի կողմից:

⁷ Ո՞ր սուրբ Գեորգին է վերաբերվում այս հիշատակարանը, երբ Մովսես միմյանց մաս մեկից ավելի սուրբ Գեորգի վանքեր կան: Այս ձևազրի հիշատակագրություններից մեկը մի այլ՝ Շիրնենց ս. Գեորգին է պատկանում, որի համար էլ Հ. Ոսկյանը Խնդուի հիշած ս. Գեորգը Շիրնենց ս. Գեորգն է համարում (տես Վ. Վ. Վ. էջ 876): Հակառակ սրան, մենք գտնում ենք, որ հիշված ս. Գեորգը Սարի վանքն է, նախ այն պատճառով, որ «մանկունք սուրբ եկեղեցոյ» բառերից հետո բաց թողնված շորս տողում հետագայում ավելացրած անունները Սարի ս. Գեորգի միաբաններին են, ինչպես կտեսնենք հետո: Այդ դրույթյան թանարով և գրով գլխավոր հիշատակարանին հաջորդում է անմիջապես առաջին հիշատակագրությունը, այն սկսվում է էջի երկրորդ սյունակի սկզբից, ուր հիշվում են Մկրտիչը և տնտես Ապրիլուսը: Առաջինը հաճախ է հանդիպում, որպես Սարի վանքի թուղթ կոկոզ և Ստեփանոս գրչի ազգական, իսկ մյուսը հիշվում է 1350 թվականին Ստեփանոս գրչի ընդօրինակած Նարեկի հիշատակարանում, որպես Սարի վանքի տնտես: Սրանից հետո, հետագայում, տարբեր գրով գրված է Շիրնենց վանքի հիշատակագրությունը: Նշանակում է ձևազրիբը այս վանքին է անցել ավելի ուշ: Սարի վանքում այդ ժամանակ իսկապես շինարարություն է կատարվել, որին գործոն մասնակցություն է ունեցել ուխտի հին միաբան Մովսեսը (տես «ԺԳ դարի հիշատակարաններ», էջ 474): Վերջապես այդ ժամանակ տեղի հռչակավոր վանքը՝ Սարի վանքն էր, իր գալոցով ու միաբաններով: որոնց էլ նվիրում է Խնդուն այդքան մատչաններ:

⁸ Մատենադարան, ձևազրի № 5332, էջ 273բ: Հմմտ. ԺԳ դարի հայերեն ձևագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, 1950 թ., էջ 425:

⁹ Մատենադարան, ձև. № 4941, էջ 278բ: Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 584:

Խիստ կարևոր այս հիշատակարանում գրիչը, իր նախնիներին հիշելուց հետո, հիշատակում է և վանքի միաբաններին՝ Մովսես (հորեղբայրը) և Կիրակոս (վանքի առաջնորդը) կրոնավորներին, «որք յոյժ կամակից եղին դժագրելոյ» մատչանը, հարազատ եղբորը՝ Հովհաննես գրչին, հորը՝ Ասավաժատուր քահանային, Սիմեոն կրոնավորին, «որ բազումս հոգայր ի վերայ մեր, ըստ հոգևոր խրատուց...», տնտես Ապրիլուսին և այլ միաբանների, շնորհանալով նաև մորն ու քրոջը¹⁰։

Գրչի ծնողներն այդ ժամանակ արդեն մահացել էին և նա մնացել էր հարազատ եղբոր՝ Հովհաննեսի հետ։ Արանք մինչև իրենց կյանքի վերջը սիրով աշխատել են միասին և այդպես էլ հիշվել ուրիշների կողմից։

Հիշատակարանից երևում է, որ Սարի ս. Գեորգ ուխտը ունեցել է բավականին շատ և գրագետ միաբաններ, խրատատու մի ուսուցիչ, երկու գրիչ եղբայրներ, գրչութեան խրատուներ, և այլ սպասավորներ։

Սակայն, մինչև գրիչների և գրչութեան մասին խոսելը պետք է մի փոքր կանգ առնել Սարի վանքին կից վանական դպրոցի վրա, որովհետև վանքում ծաղկած գրչութեան դպրոցը սերտորեն աննշվում է նրա հետ։

Սարի վանքի դպրոցի մասին հպանցիկ խոսել է Խ. Լևոնյանը Աղթամարի կաթողիկոսների պատմությունը շարադրելիս։ Նա գրում է, որ «վանքը բազմաթիվ միաբաններն բազկացյալ ճոխ դպրավանք մ'ունեցած է ժՆ—ժՁ դարերուն, ինչպես կցուցնեն գրչագիր հիշատակարանները», որը պարզանում է Զաքարիա Բ. կաթողիկոսի օրով, Սարգիս Սորբեցու շնորհիվ։ Աղթամարի «Ֆեճերէն եղող Սարի ս. Գեորգ անուն վանքն ամենէն ավելի ճոխն էր աչն առեն...»¹¹։ Ուրիշ ոչինչ։ Դպրավանքը Զաքարիայի գործունեության արդյունք է համարում Օրմանյանը¹², դարձյալ կապելով Սորբեցու անվան հետ։ Բայց որ դպրոցը գոյություն է ունեցել մինչև այդ անձնավորությունները և եղել է ավելի բեղմնավոր, կհամոզվենք հիմա։

Ստեփանոսի 1350 թվականին ընդօրինակած ձեռագրի հիշատակարանից իմացանք, որ Սիմեոն կրոնավորը «բազումս հոգայր ըստ հոգևոր խրատուց», այսինքն՝ ուսուցիչ էր և հոգևոր խրատներ, կրոնական դասեր էր տալիս Սարի վանքի երիտասարդ միաբաններին։ Բնական է, որ այդ դպրոցից հետո չէր կանգնած նաև ուխտի առաջնորդ Կիրակոսը։ 1365 թվականին Սիմեոն կրոնավորն արդեն վարդապետական աստիճան ուներ, ինչպես վկայում է ինքը¹³։ Հետագայում Սարի դպրոցում դասեր են տալիս նաև Ստեփանոսը և Հովհաննեսը, որպես իրենց ուսուցիչ՝ Սիմեոնի լծակիցներ։ Գրչութեան և երաժշտության դասատու է եղել Ստեփանոսը։ Այդ մասին հիշում են նրա աշակերտներ Ատոմ և Հակոբ գրիչները։ Առաջինը նրան կոչում է «ի վենման գասինն Աստուծոյ՝ զուսուցիչն մեր զՍտեփանոս զերջանիկ կրօնաւոր, որ զօրինակն սիրով շնորհեաց»¹⁴։ Իսկ երկրորդը՝ եղբոր՝ Հովհաննեսի հետ միասին՝ «նազելի փիլիսոփայք և վարպետ ծովու բոլորին», որոնք սովորեցնում էին նրանց և «բազմաց

10 Մատենադարան, ձեռ. № 5597, էջ 254բ—256բ, 212ա։ Հմմ. ժԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 382—383։

11 Բիզանդիոն, Թ. 2149։

12 Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1993։

13 Մատենադարան, ձեռ. № 341, էջ 18ա, 130ա։

14 Վենետիկ, 264, Սարգիսյան ցուցակ, Բ, էջ 846։ Հմմտ. ժԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 474։

ի յերգս երաժշտական և ի բանս հոգևորական»¹⁵: Շատ էր նաև Սարի դպրոցի աշակերտների թիվը, որոնք ուսումնառության էին գալիս տարբեր տեղերից և սովորում էին աստվածաբանություն, երգ, երաժշտություն և գրչության արվեստ:

Ատոմ գրիչն հիշատակում է իր հոգևոր և ուսումնակից ընկերներին՝ Թադևոսին և Ստեփանոսին: Վերջինս Աղթամարից էր. «գուսումնակիցն մեր զՍտեփաննոս կրօնաւոր ի սուրբ Խաչէն Աղթամարայ»¹⁶: Իսկ Հակոբը ուշտունցի էր, ինչպես վկայում է ինքը¹⁷: Այս երիտասարդները միայն գրչության արվեստ սովորելու համար չէին գալիս Սարի դպրոց, նամանավանդ Աղթամարի սուրբ Խաչից եկած Ստեփանոսը, որը տեղում հիանալի գրչություն սովորելու հնարավորություն ուներ¹⁸: Եվ այն փաստը, որ նույնիսկ Աղթամարի կաթողիկոսաբանը իր սաներին այստեղ էր ուղարկում սովորելու, վկայում է Սարի դպրոցի առավելությունների և ուսուցման բարձր որակի մասին:

1367 թվականին Ստեփանոսի ներառյալ Հովհաննեսը ներկայացնում է Սարի վանքի մի պատկառելի միաբանություն՝ 20 միաբաններով և երկու առաջնորդներով¹⁹: Սիմեոն վարդապետից և Հովհաննես ու Ստեփանոս կրօնավորներից բացի, դպրոցի ուսուցիչներից էին նաև Մխիթարը, մյուս Սիմեոնը և ուրիշներ, որոնց հանդիպում ենք հետագայում վարդապետ դարձած: Բազմաթիվ են դառնում նաև Սարի վանական դպրոցի աշակերտները, որոնց սիրով հիշում է Սիմեոն վարդապետը. «աղաչեմ... յիշել և զմեր աշակերտան»²⁰: Գրանցից Հովհաննեսը, հավանաբար Սիմեոնի հոգևոր որդին, 1381 թվականին Սիմեոնին հիշում է որպես «զերիցս երանեալ բարունապետ», իսկ Հովհաննեսին և Ստեփանոսին՝ «անչաղթ փիլիսոփայք»²¹: Այդ դպրոցի սաներից ուշտունցի Հակոբը, այդտեղ նախնական կրթություն ստանալուց հետո, զնում է Որոտնավանք, Հովհաննես Որոտնեցու մոտ բարձրագույն կրթություն ստանալու: Հակոբ Ուշտունցին 1384 թվականին Որոտնավանքում սկսած և 1386 թվականին նրնջակում ավարտած ձեռագրում «զմարմնաւոր ծնողքն... և զնախնիքն» հիշելուց հետո անմիջապես շարունակում է²². «Դարձեալ և զհոգևոր երախտա-

15 Մատենադարան, ձեռ. № 5707, էջ 845ա. Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 559:

16 ԺԷ դարի հիշատակարաններ, էջ 474:

17 Հակոբը 1384 թվականին ընդօրինակած ժողովածուի (Մատենադարան, ձեռ. № 2178) շափածո հիշատակարանում (էջ 91բ. հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 555) գրում է.

ՉՅակոր ծրրող, մեռեալ ոգի,
Որ եմ յերկրէն Ըաշտոնի
Եւ աշակերտ այս սոփերի,
Աս ոտն սուրբ վարժապետի,
Որ մականուն Կախիկ կոչի:

18 Այդ ժամանակ Աղթամարում իր գրչական և նկարչական գործունեությունն էր ծավալում XIV դարի երկրորդ կեսի նշանավոր գրիչներից մեկը, Ջաբարա կրօնավորը, որը հետագայում հռչակվում է որպես «մեծ փիլիսոփայ» և որի կատարած ընդօրինակություններից երկուսը արվում են Սարի վանքի համար:

19 ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 480:

20 Մայր ցուցակ Չեռագրաց սրբոց Յակորեանց. կազմեց Նորայր եպ. Պողարյան, 1954, Երուսաղեմ, հ. 3, էջ 8:

21 Մատենադարան, ձեռ. № 582, էջ 259:

22 Այդ ձեռագրի մասին Հակոբը պատմում է. «...մեր ընդ սուրբ և տիեզերահամբաւ երանաշնորհ բարունապետիս Հայաստանեայց և վերադիտողի տեսոն Յովհաննոս Որոտնեցոյ կայաք կարդալ և ի գրել ի համալսարան սորին, որ յայս անձուկ և խաղարեալ ժամանակի»:

տրքն մեր՝ զուսուցիչքն և զլուսաւորիչքն՝ զՍիմէոն վարդապետն՝ զարին և զառաքինին Ընօշտեան գաւառին, զլծակից և զհամանմանք նորին՝ զերկու արեգակունքն, զեղբարքն մարմնաին՝ զՍտեփաննոս ընդ Յովհաննէսին, որ են նազելի փիլիսոփայք և վարպետ ծովու բոլորին, և զՍիմէոն զհոգևոր վերակացուն մեր...», որոնք «բազում յօժարութեամբ ցաւեցան ի վերայ մեր և բաղմաց ի յերգս երաժշտական և ի բանս հոգևորական»²³: Հակոբը շարունակում է հիշել «ևս առաւել զանձն քրիստոսակիր, որ առնէ և ուսուցանէ՝ զՄխիթար վարդապետ իմ, որ է յոյժ ցաւեցող անձին իմոյ և բաղմաց», և ցանկանում է վարդապետին հրկար կշանք, «յօդուտ և ի շահ ամենայն շափու հասակի»: Մեզ թվում է, որ այս Մխիթար վարդապետը Սարի վանքի Մխիթար ուսուցիչն է, որ հետոցել է այնտեղից, ինչպես վկայում է Սիմեոնը: Եթե այդպես է, նշանակում է Հակոբը ոչ միայն այդ ժամանակ, այլև դրանից առաջ Սարի վանքում սովորել է Մխիթարի մոտ: Եվ թերևս դրանից է, որ Հակոբը գիտի թե վարդապետը օգտակար է «ամենայն շափու հասակի» աշակերտներին համար և մասամբ այդ է պատճառը, որ Մխիթարը «յոյժ ցաւեցող է անձին» գրչի, որպես նախկին սանի: Որ Հակոբը և Մխիթարը, որոնք Հովհաննէս Որոտնեցու մոտ էին, ուշաուցիներ են, հաստատում է նաև Թովմա Մեծոփեցին²⁴: Հակոբի կողմից վերը հիշատակված հինգ ուսուցիչներն էլ հիշվում են Սարի վանքում Սիմեոն վարդապետի 1377 թվականին գրած և այժմ Երուսաղեմի Մատենադարանում պահվող № 245 ձեռագրի մեջ, որի 433-րդ էջում գրված է. «եղբարքս... զՍտեփաննոս, զՅովհաննէս, զՍիմոն, և զվարատեալն ի մենջ ի տար աշխարհ զՄխիթար, մխիթարիչ սրտիս»: Գլխավոր հիշատակարանում ևս հիշվում է «Ի տար աշխարհ» գնացած Մխիթարը (էջ 643): Վերջինս հավանաբար գնացել էր Սյունյաց աշխարհ՝ Որոտնա վանական դարձել, ինչպես երևում է Հակոբի վկայութունից²⁵:

Փայլէր որպէս զարեգակն ի վերայ աշխարհի անուն սորին... և մինչդեռ անձառ ցնծութեամբ և բերկրալից ուրախութեամբ լցեալ կայաք, բարունին Կ. (60) աշակերտօքն, ի բնիկ գաւառն իւր՝ յերկիրն Որոտան, կարգալով և գրելով զսուրբ մատեանս, մեղքն իմ ծովացեալ հեան բղձոնդս անօրինաց ի վերայ քրիստոնէից... Որ եկին և առին զբերդն Որոտան, և կամէին ձերբակալ առնել սուրբ բարունիս մեր վասն հայրենեացն ժառանգութեան: և սա կամօքն ստուծոյ զերծաւ ի նոցանէ և Բ. (2) ամ բոլոր յալ և յայլ տեղիս շրջէր աշակերտօք հանդերձ՝ կարգալով և ուսուցանելով: և ևս ծանրաբեան մարմնով, զթուզթ և զօրինակ, զգրիչ և զթանաք ի յու իմ բարձեալ ի հետ գնայի, կարգայի, և որչափ ժամանկի՝ զսուրբ մատեանս գրէի, բազում նեղութեամբ և շարշարանօք, զի ուր սկսա անդ ոչ էառ զկատարումնս:

²³ Մատենադարան, ձեռ. № 5707, էջ 455ա: Հմմտ. ՓՊ դարի հիշատակարաններ, էջ 559:

²⁴ Հովհան Որոտնեցու մահից հետո Գրիգոր Տաթևացին է գրավում նրա վարդապետական աթոռը, որը տեղի է ունենում «...հաւանութեամբ և կամօք մեծ վարդապետին Սարգսի... և համշիրակ եղբարց իւրոց... և ամենայն աշակերտաց գնդին՝ Յովհաննէս վարդապետին Մեծօփայ, Յակոբայ և Մխիթարայ Ռշտունեաց» (Պատմութիւն Լանկ-Քամուրայ և յաջորդաց իւրոց արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծօփեցույ, Փարիզ, 1860, էջ 17):

²⁵ Ա. Խ. Մովսիսյանը «Ուրվագծեր հայ գաղթի և մանկավարժութեան պատմության» մենագրութեան մեջ Սարի վանքի այս ուսուցիչներին համարում է Որոտնա վանքի ուսուցիչներ, «որոնց գլուխ էր կանգնած մեծ դպրատետ բարունապետ Հովհաննէս Որոտնեցին»: Հակոբ գրչի վերը հիշված հիշատակարանը նա մեջ է բերում կրճատ ձևով, որից էլ ազավազվում է մեք բերված միտքը («զուսուցիչքն և զլուսաւորիչքն՝ զՍիմէոն վարդապետն, զարին և զառաքինին Ընօշտեան... զհամանման նորին երկու արեգակունքն զՍտեփաննոս ընդ Յովհաննէսին, որ են նազելի փիլիսոփայք և վարպետ ծովու բոլորին...» և այլն): Հարգելի հեղինակը «Ընօշտեան» (այսինքն՝ Ռշտունեաց) բառից հետո կնոզ «գաւառին» բառը աչքաթող է արել, որի հետևանքով գավառի անունը փաստորեն դարձել է ազգանուն, որով և Սիմեոն վարդապետը կտրվել է:

Թովմա Մեծոփեցին Սիմեոն Ռշտունցի վարդապետի (հավանաբար Սարի վանքի դպրապետի) աշակերտն է համարում Պուտլիկ վանքի միաբան Թովմա վարդապետին, որը նահատակվում է Լանկ-Թամուրի հրոսակների ձեռքով²⁶:

Սարի սուրբ Գեորգի դպրոցը Սիմեոն բարունապետի գլխավորությամբ XIV դարի 50-ական թվականներից մինչև 80-ական թվականները, այսինքն մինչև Սիմեոնի և Ստեփանոսի մահը, բազմաթիվ աշակերտներ է դաստիարակել. ընդ որում դպրոցում գրչության արվեստն ու երգ-երաժշտությունը դասավանդել են «փիլիսոփաներ» Ստեփանոսը, ապա Հովհաննեսը, իսկ աստվածաբանական գիտելիքները՝ Սիմեոն վարդապետը, Մխիթարը, դպրոցի վերակացուն էր մյուս Սիմեոնը: 80-ական թվականներին վախճանված էին արդեն Սիմեոն վարդապետը, Ստեփանոսը և մյուս Սիմեոնը: Մխիթարը, ինչպես տեսանք, գնացել էր «տար աշխարհ»: Սրանց փոխարինել էին արդեն նոր ուսուցիչներ, հենց Սարի վանքի միաբաններից և Սարգիս Սորբեցու՝ «մեծ պուեռի և վարժապետի» գլխավորությամբ երկարացրել դպրոցի գոյությունը, հասցնելով մինչև դարի վերջը:

1390 թվականին պարոն Թաղաշարը Աղթամարում Զաքարայի ընդօրինակած ավետարանը նվիրում է Սարի սուրբ Գեորգին և սուրբ Աստվածածնին: Իր կողմից գրված հիշատակարանում Թաղաշարը գնահատում է Սարի դպրոցի գործունեությունը, հիշատակում դպրոցի ուսուցիչներին և գովարանում նրանց. «Այլ շնորհեցի զսա (ավետարանը — Ա. Մ.) ժրաշան ծնաւղբ կենաց բանին, զաւրէն մեղուաց շրջելով ի դերբուկս խրթնահայաց աստուածաշունչ գրոց, բերելով զբաղցրահամ գիտութիւն բշիշս բանաւոր մտաց բաղցր ոգւոց, մեծն ի պրէտից վարժավարժիցն պետն՝ վարդապետին Սարգիս, և ճգնազգեսացն վարդապետ Յոհաննէս, և Թումա վարդապետ, և Յովանէս վարդապետ, և հեղահոգի հայրն վանաց. որ և անուն Պսակ յորջորջի, և զայլ միանձունս և զկրանաւորս և սուրբ ուխտիս...»²⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, դարի վերջերին դպրոցը շարունակում է իր գոյությունը, շնորհիվ «վարժավարժից պետն» Սարգիս վարդապետի, որ նույն ինքը Սարգիս Սորբեցին է²⁸, «որ ժամանակիս երևելի գեմբերէն էր, նսայի նչեցվույն աշակերտը, իր ձեռքի ներքև աշակերտների բազմություն մը ուներ նույն վանքին մեջ»²⁹: Դպրոցի այդ ժամանակվա աշակերտներից հայտնի է Կիրակոս Վիրապեցին, որը Սարի վանքում Սորբեցու մոտ սովորել է XV դարի սկզբին և 1441 թ. դարձել էջմիածնի կաթողիկոս:

Դպրոցի մասին հետագա տեղեկությունները պակասում են, շնայած ևս. Լեոնյանը պնդում է, որ «վանքը բազմաթիվ միաբաններն բաղկացյալ ճոխ դպրավանք մ ունեցած է XV—XVI դարերում, ինչպես կցուցնեն գրչագիր հիշատակարանները»³⁰: Յավոք, այս մասին ոչինչ չկարողացանք դտնել, իսկ մեզ հայտնի հիշատակարաններն այդ շնն հաստատում:

սեփական տեղից: Իսկ Ստեփանոսի և Հովհաննեսի եղբայրներ լինելու հանգամանքի անտեսումը նրանց հանել է բնական փիճակից և զրկել ճանաչելու հնարավորությունից, քանի որ նրանք միշտ միասին են հիշվում (տե՛ս «Ուրվագծեր»..., 1958 թ., էջ 109):

26 «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծոփացույ», Փարիզ, 1860, էջ 44:

27 Մատենադարան, ձեռ. № 4941, էջ 279: Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 584:

28 Ո ս կ յ ա ն Վ., Վ. Վ., Գ, էջ 889:

29 Բիւզանդիոն, 1900, թիվ 1194: Հմմտ. Ոսկյան, Վ. Վ., Գ, էջ 889:

30 Բիւզանդիոն, 2149:

XV դարում փոխվում է արդեն Սարի վանքում արտադրված գրչագրերի բնույթը: Մեկնողական գրականության ընդօրինակությունը իր տեղը զիջում է ծիսականին, որը ապացույց է վանական դպրոցի վերանալուն: Ամենայն հավանականությամբ, ավելի քան կես դար գոյություն ունենալուց հետո դրաբոցը դադարում է գործելուց: Ինչպես տեսանք, Սարի վանքի դպրոցում դասավանդվող հիմնական առարկան աստվածաբանությունն էր, «աստուածաշունչ գրոց» մեկնությունները, որոնց հմտացել էին դպրոցի բոլոր ուսուցիչները և որին ծառայում էր Սարի վանքի գրչության կենտրոնը:

Սարի վանքից մնացած սակավաթիվ գրչագրերը (բացառությամբ երկու ավետարանի և Նարեկացու «Ողբերգության» երկու ընդօրինակությունների), միայն մեկնություններ են, իսկ գրիչները կամ այդ դպրոցի ուսուցիչներն են կամ աշակերտները: Գրագետ գրիչներ է ունեցել Սարի դպրոցը, որոնք միայն ընդօրինակել են ընտիր և ճանաչում դատած ձեռագրեր, դրանց վրա սովորել են ու սովորեցրել: Շատ հաճախ, այլ վանքերից այստեղ են եկել գրիչներ՝ մեկնություններն ընդօրինակելու համար, որոնցից շատ ունեին Ստեփանոս և Հովհաննես եղբայրները և որոնք սիրով և «անյաշաղ կամաւք» տրամադրել են ցանկացողներին: Վերոհիշյալ եղբայրները, ուսուցիչ լինելով հանդերձ, շատ բեղմնավոր գրիչներ են եղել և գրչությունը խրախուսողներ, որի համար հաճախակի և սիրով հիշվում են ընկերների և աշակերտների կողմից:

Սարի վանքից մեզ ծանոթ առաջին գրիչը, ինչպես տեսանք, Ստեփանոսն է: Իսկ դրանից առաջ գրչություն արդյոք եղե՞լ է, թե ոչ, որտե՞ղ են սովորել առաջին գրիչ Ստեփանոսը և նրա եղբայր Հովհաննես գրիչը, որը մեզ հայտնի առաջին ձեռագրի թուղթ կոկոզն էր: Փորձենք պատասխանել այս հարցերին, որոնք կարևոր են ոչ միայն գրչի, այլև գրչության կենտրոնի պատմության համար:

Ստեփանոսի գրչության ուսուցիչը եղել է իր հայրը՝ Աստվածատուր քահանան: Գրիչը հորն այսպես է հիշում. «զհայրն իմ և զվարդապետն Աստուածատուր քահանան, զի յոյժ աշխատեալ ի վերայ մեր»³¹: Այս վկայությունը հաստատվում է նաև ձեռագրի 212ա էջի հիշատակագրությամբ՝ գրված մանր տառերով. «Ողորմեա տէր Քրիստոս աշխատողացս Ստեփաննոսի և Յոհաննէսի գրչի և թուղթ կոկաւղի և ծնաւղաց մերոց և վարդապետին մերոյ Աստուածատուր քահանային»³²:

Լ. Խաչիկյանի կազմած «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում» բերված են Աստվածատուր քահանայի երկու գրչագրերի հիշատակարանները՝ մեկն ավարտված «...ի թուիս 249 (1317)³³ ձեռամբ ամենամեղիս Աստուածատրոյ սուտանուն իրիցու»³⁴, մյուսը՝ գրված «յամի 229 (1327) թուականութեանս հայոց ձեռամբ մեղուցեալ և անարհեստ գրչի Աստուածատուր իրիցու»³⁵: Երկուսն էլ ավետարաններ են, երկուսի տեղն էլ անհայտ: Վերո-

31 Երևան, ձ. 5597, էջ 256բ:

32 Նույն տեղում, էջ 212ա:

33 ԺԳ դարի հիշատակարաններում Կ-ի (60) փոխարեն, սխալմամբ տպված է Հ (70), որս հետևանքով հիշատակարանը գրված է 1327 թվականի տակ:

34 Բրիտանական թանգարան 13 (ՕՏ. 2680) Կոնիքեր, Յուցակ, էջ 20—21. համեմատել ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 205:

35 Մ ա ր ս ո ս ի յ ա ն, «Յուցակ Ազուլիսի», 16, «Այրարատ», 1911, էջ 460: Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 204:

հիշյալ հիշատակարանների տվյալներով այս երկու Աստվածատուր երեցները նույնացվում են, և այդ անձնավորությունը Սարի վանքի միաբաններ Ստեփանոսի և Հովհաննեսի հայրն է: 1317 թվականին գրված ավետարանի հիշատակարանից իմանում ենք, որ Աստվածատուրի հայրը Հովհաննեսն է, մայրը՝ Տիկին Մայրը, վարդապետներն են «զՊաղոս քահանայ զփոխեցեալն ի Քրիստոս, և զԱստուածատուր կրանաւորն և զՍարկաւագ, ընդամին ըզսրբաբէր քահանայ զՍտեփանոս, որ ուսոյց ինձ զգիրս»: Մյուս ձեռագրում նույն ծնողներն են, նույն վարդապետները, ավելացրած դրանց «և զեղբարսն իմ՝ զՏիրատուր, զԿարապետ, զՄեծատուր, զՀայրապետ, զՄովսէս և զքոյրն իմ Ոսկի և զիս զբազմամեղս զԱստուածատուր»: Աստվածատուրի այս եղբայրներին հանդիպում ենք որդու՝ Ստեփանոսի 1350 թվականին ընդօրինակած «Ողբերգութեան մատեանի» հիշատակարանում, ուր գրիչն հիշում է «ի Քրիստոս հանդուցելոց... նախնեաց իմոց... Յոհաննիսի (որչի պապն է, Աստվածատուրի հայրը), հարեղբայրաց իմոց՝ Տիրատուր... Հայրապետի... Կարապետի...»: Մովսէսին հիշում է հետո (սա կենդանի է): Հորն, Աստվածատուրին էլ առանձին է հիշում: Այլևս կասկած չի մնում, որ սրանք նույն անձնավորություններն են, որ նույն Աստվածատուր քահանան է հիշատակված ավետարանների գրիչը և Ստեփանոսի ու Հովհաննեսի հայրը: Մեզ թվում է, որ ձեռագրերից երկրորդի ստացողներ՝ Հայրապետ ու Կարապետ քահանաները Աստվածատուր գրչի եղբայրներ են: Հոգևորական այս ընտանիքը ապրել է Սարի ս. Գեորգ վանքի մոտ, իսկ նրա կրօնավոր անդամները ուխտի միաբաններ են եղել: Պատահական չէ, որ Ստեփանոսը ուխտի հանդուցյալ միաբանների շարքում հիշում է նաև հանդուցյալ մորն ու քրոջը: Սրանք վանքի միաբանների օգնականներն էին:

Այսպիսով, Սարի վանքում ընդօրինակված առաջին ձեռագիրը կարող ենք համարել Աստվածատուր քահանայի 1317 թվականի ավետարանը: Իսկ որտե՞ղ է սովորել Աստվածատուր քահանան: Հիշատակարանից երևում է, որ նա միայն գրչություն չի սովորել: Երկու հիշատակարաններում էլ նա երկու անգամ հիշում է իր վարդապետներին՝ Պողոսին, որը 1317 թվականին արդեն մահացած էր, Աստվածատուրին և Կիրակոս սարկավագին (մեկ անգամ ասում է միայն «սարկաւագ», առանց նշելու նրա Կիրակոս անունը) և միայն մի անգամ Ստեփանոս քահանային, որից գրչություն է սովորել:

Սարի վանքում են աշխատել նրանք, թե մի այլ տեղ, մեզ հայտնի չէ: Միայն Սարի ս. Գեորգի ուխտի առաջնորդի պաշտոնում հիշվում է մի Կիրակոս, որը դուրս հենց Աստվածատուրի ուսուցիչն էր: Նա ծեր էր և 1350-ական թվականներին արդեն վախճանված³⁶:

Սարի ս. Գեորգի վանքի մեզ հայտնի առաջին գրիչը, ինչպես տեսնում ենք, Աստվածատուրն է դասնում, որից սովորում և որին հաջորդում է նրա որդի Ստեփանոսը: Վերջինից միայն մի ձեռագիր է հայտնի մեզ և այդ Մատենադարանի № 5597 ձեռագիր նարեկն է: Չնայած դրան, այդ էլ բավական է, որ գրչի մասին համեմատաբար ամբողջական կարծիք կազմենք: Այս հարցում մեզ օգնում են Սարի վանքի համարյա բոլոր գրչագրերը, որոնցում միշտ հիշ-

36 Աստվածատուրի սովորած վայրում այս վարդապետներից ու գրչության ուսուցչից բացի հիշվում են «զՅովհաննէս քահանա, որ ընգերեաց ինձ ի դործն ասուածոյ... և զԵսայի քահանա, որ զուրինակն շնորհեաց»: Բրիտանական թանգարան 13 (ՕՏ. 2680) Կոնիեր, Յուզեֆ, էջ 21: Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 204:

վում է այս գրիչը: Ստեփանոսը հմուտ և բանիմաց գրիչ էր, քաշ արտապետում էր գրչության արվեստին և սովորեցնում այլոց: Նա հռչակվել է նաև որպես «նազելի» կամ «անշաղթ» փիլիսոփա, իսկ եղբոր՝ Հովհաննեսի կողմից՝ «զամենիմասա դիտողն Հին և Նոր կտակարանաց»:

Ստեփանոսը «Նարեկն» ընդօրինակել է Մխիթար վարդապետի³⁷ գրած և ուղղած օրինակից, որը մեզ թվում է «ի թուին հայոց ՉԾ է (1308) յանապատիս Մեծոփայ վանս առձայնելոյ... ձևամբ անսպիտան եւ մեղուցեալ ոգոյ Մխիթար պիտականուն վարդապետի» գրած Նարեկն է³⁸:

Ի միջի այլոց, Սարի վանքի գրիչների համար որպես առաջնություն պետք է նշել, որ նրանք աշխատել են ամեն կերպ Մխիթարի ընդօրինակությունները դարձնել գաղափար-օրինակներ, ինչպես երևում է նաև մեկնությունների ընդօրինակություններից:

«Ով եղբայր և հոգոյ իմում հարազատ, — դիմում է Ստեփանոսը հետագա ընդօրինակողներին, — որ արինակ ընդունիցիս զսա առ ի յայս գրելոյ, յոյժ վստահացիր ի բանս սորա, զի ի ստոյգ և ի ճշմարիտ արինակէ գրեալ և ուղղեալ եմ զսա, ի նմանէ, որ Մխիթար վարդապետն էր գրել և ուղղել, որ ոչ ինչ պակաս գտանիր ի ճշմարտութենէ: Եւ այնպիսի խնամ տարցես սմա, որպէս զքոյին մատանց գրեալ և տաժանեալ ի սայ, որպէս և եսս, ոչ ինչ բան և կամ բայ և տառ քերելով ի սմանէ, և կամ յաւելուլ ինչ ի սմայ. այլ և զգուշացիր յամենայն դժրողաց զսայ՝ ի ցեցոյ և ի կերչաց և ի հիւթոց և յամենայն վատնողաց զվայելչութիւն դորա, միանկամայն և վերարկու ծածկութիւ հոգ տարցես դմայ, որպէս և իմաստուն վաճառական պատուական մարդարտաց»³⁹: Այս խորհուրդները, Նարեկացու նկատմամբ գրչի ունեցած հարգանքի արտահայտություններից մեկն է: Ստեփանոսի կողմից Մատչանն ընդօրինակված է վարժ, գեղեցիկ, մանրից մի քիչ մեծ և սովորականից մի փոքր թեք, կանոնավոր բոլորգրով: 224-րդ թերթից սկսած թերթյունը մեղմանում է, որի հետևանքով տառերը մի քիչ հաստանում են: Գրչի գրիչ-եղեգներ նույնն է, նույնն են նաև թանաքը և թուղթը, որ սիրով կոկել է գրչի եղբայր Հովհաննեսը: Չնայած սկզբում ամբողջ էջի լայնքով ձգվում է մի նեղ գլխազարդ: Վերնագրերը գրված են մանր բոլորգրով, գլուխները սկսվում են կարմիր երկաթագրերով, երբեմն էլ՝ դարդագրերով և նշված են յուսանցքներում: Մատչանը սովորականից փոքր չափի է, բաղկացած է՛ պրակներից, գրությունը՝ միասուն: Տերունական բառերից բացի, համառոտագրված է միայն «թիւն» վերջածանցը: Կետա-

³⁷ Մխիթար վարդապետը Մխիթար Սասնեցի կամ Կերմանեցի (1260—1337) նշանավոր մատենագիրը, գրիչը, ծաղկողն է, որը սովորել է Գրաձորի համալսարանում և ապա աշխատել Արճնշում ու Մեծոփա վանքում: Նա որպես «քարտուղար, ճարտար, գեղեցկագիր և ստուգաբան» շարունակ ձևագիրներ էր պատրաստում «և զշահ գրելոյն բաշխէր աղքատաց և կարօտելոց» (Գարեգին ֆ. Հովսեփյան, «Մխիթար Սասնեցի (Կերմանեցի)», Վաղ-դատ, 1899, էջ 15): Ահա այդ «ստուգաբան» գրչագիրներից մեկից՝ Նարեկից Ստեփանոսը կատարում է իր ընդօրինակությունը: Մխիթար Սասնեցու ձևագիրներից որպես վստահելի, անսխալ գաղափար-օրինակից ընդօրինակելը ամեն մի գրիչ իրեն ձևագրի արժանիքն է համարում: Այդպես է Ստեփանոսը: Այդպես է նաև Վարդգի վանքի միաբան Ստեփանոսը, որը 1369 թվականին այնտեղ սկսած Արտամեհում ազարտած Նարեկի վերջում գրում է. «Գիրգս Մխիթար վարդապետի արինակէն է ըղորդած, աւելին քերած և ստոյգն ի գրած» (Մատենադարան, ձև. N 5883, էջ 468բ):

³⁸ Հ. Հ. Ռ ս կ յ ա ն, Վ. Վ. Վ., գիրք Բ, էջ 427:

³⁹ Մատենադարան, ձև. N 597, էջ 297ա: Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 383:

գրական նշաններից օգտագործված են ստորակետ, վերջակետ, միջակետ և բուժ նշանները սովորականի նման, միայն շեշտ նշանն է, որն ավելի բացահանչականի նման է, քան շեշտի. այն սկսվում է շեշտվող բառից և թերությամբ, բավական երկար գծով բարձրանում վեր: Տողադարձը կատարված է անկանոն:

Մերով է գրել Ստեփանոսը Մատյանը և նա այնքան էր սքանչացած նարեկացիով, որ հաճախ դադարեցնելով շարադրանքը, նարեկացու մասին իր հիացմունքն է արտահայտել ձեռագրի լուսանցքներում: Այսպես. «Գրիգորիոս, Գրիգորիոս, աստուածայինդ Գրիգորիոս» (էջ 151ա, Բան ԿԳ): «Երանի ասեմ դամբանին, որ գրեզ ի ծոց իւր կրեալ ունի, ով Գրիգորիոս, պետդ բարունեաց» (156ա, Բան ԿԳ): Նարեկացին 158բ էջում (Բան ՀԹ) գրում է. «Ահա, վա՛յ ինձ և թնից անգամ...»: գրիչը խլում է նրանից այդ «վայը» միատեսակ հանդիմանանքով. «Ո՛վ մեզդ Գրիգորիոս, զվա՛յ որ ինձ է վիճակեալ- զիա՛րդ յինէն յափշտակել ջանաս»: Երբեմն էլ բացատրում է որոշ արտահայտություններ կամ մտքեր, դատողություններ անում: Բնագրի «Երաքրիստոսին» (Բան ՂԱ) բառի կապակցությամբ լուսանցքում գրում է. «Երաքրիստոսին զնեոնն ասէ»: 137ա էջում (Բան ՄԹ) գրիչը գրում է. «ԺԳ ճառին այլ ասաց գրանս այս մեծ Գրիգորիոս», կրկնություն է նկատում, իսկ 210ա էջի լուսանցքում (Բան ԶԳ) ասում է. «բազում անգամ ծանուցեալ ուսար, զի ճառս դայս ի դէմս որդու խաւսի թէպէտ և ասէ հոգիդ ասածոյ: Վարդապետն ասէ»: Վերջին բառերով Ստեփանոսը Մխիթար վարդապետին է ակնարկում, որը հավանաբար այդ կարծիքն է հայտնել իր ընդօրինակությամբ լուսանցքում, որից և մեջ է բերում մեր գրիչը:

Ստեփանոսից, դժբախտաբար, ուրիշ ձեռագիր մեզ հայտնի չէ: Բայց հայտնի է, որ նա շատերին է ձեռագրեր տվել արտագրելու համար և նրա ուրիշներին տված գաղափար օրինակները ավելի շուտ իր ձեռքով գրված պետք է համարել, քան թե ձեռք բերված: Ուստի Ստեփանոսի ընդօրինակածը պետք է համարել 1365 թվականին Սիմեոն վարդապետին շնորհած «Լուծմունք սուրբ գրոց Վարդանայ Արևելցույ» գաղափար-օրինակը: Նույն ձեռագրից 1366 թ. ընդօրինակել է Ատոմ գրիչը: Խիզանցի Հովհաննեսը 1381 թվականին Սարի վանք է գալիս և Ստեփանոսի եղբայրը Հովհաննեսից մի մեկնություն է ընդօրինակում: Նա այստեղ առանձին սիրով է հիշում արդեն մահացած Ստեփանոսին, զույն հենց նրա համար, որ գաղափար-օրինակը նրանն էր: Այդ եղբայրներին հաճախ է հիշում Սիմեոն վարդապետը, իրեն օգնելու համար:

Ինչպես վերևում նշեցինք, Ստեփանոսը իր եղբայր Հովհաննեսի հետ հիշվում է Սարի վանքից մեզ հասած բոլոր ձեռագրերում: Այս հանգամանքը օգնում է մեզ վերականգնելու այդ վանքում գրված, բայց տեղանունը չպահպանած ձեռագրերի գրչավայրը, և այդպիսով հնարավորություն է ընձեռում մեզ համեմատաբար ավելի որոշակի կարծիք կազմելու գրչության այդ կենտրոնի մասին:

Աստվածատուր քահանայի և Մարաթայի⁴⁰ որդիներ Ստեփանոսն ու Հովհաննեսը, իրենց ուսումնն ու գրչությունը սովորել են իրենց հորից, մասամբ էլ Սիմեոնից: Սրանք են «ընտրեալք երկօրինն սնեալք սրբութեամբ և արդարու-

⁴⁰ Ստեփանոսի մայրը մյուս Հովհաննես գրչի մոտ (1381) կոչված է Թագուհի, հավանաբար նա երկու անունով է կոչվել:

թեամբ ի միասին որպէս զձագս աղանեաց»⁴¹ ինչպես հիշում է Ստեփանոսի աշակերտ Ատոմ գրիչը: Հովհաննեսը եղել է միշտ իր եղբոր հետ միասին, թուղթ է կոկել, ապա զբաղվել է գրչութեամբ, իսկ հետագայում՝ նաև ուսուցչութեամբ: Նրանից մեզ հայտնի առաջին ձեռագիրը՝ Սարի վանքի երկրորդ ձեռագիրն է, որտեղ նշված է գրչության տեղը: Գծրախտարար այդ ձեռագիրը մեզ չի հասել. նրա հիշատակարանը պահպանվել է միայն Փիրղալեմյանի քաղվածո ընդօրինակութեամբ⁴²: «Ի թուին Հայոց ՊԺՁ (1367) յանապատս Սարի սուրբ Գեորգայ վանս առձայնելոյ... յառաջնորդութիւն Յոհաննէս և Գեորգ կրանաւորացս», Հովհաննեսը գրում է. «Մատենանոց երկրորդութեան Գրիգորի նարեկացւոյ», անշուշտ Մխիթարի կամ եղբոր օրինակից: Վանքի միաբանութիւնը բավականին շատացել էր: Հիշված առաջնորդներից բացի, որոնց մեկից ավելի լինելը նույնպես նշան է միաբանութեան մեծութեան, գրիչը հիշում է. «զՍտեփաննոս զեղբայրն զանդրանիկ, և զհայր տէր Աստուածատուր քահանայ, և զեղբայր նորին զՄովսէս կրօնաւորն, և զվարդապետն մեր զՍիմէօն և զամենայն կրանաւորք սուրբ ուխտիս...» ու թվարկում մյուս տասներեք կրօնավորներին: Հանգուցյալներին թվարկելիս հիշում է ուխտի նախկին առաջնորդ Կիրակոսին և էլի մի քանիսին: Հովհաննեսի գրչության արվեստի մասին մենք դատել չէինք կարողանա, եթե բարեբախտարար մեզ հասած չլիներ գրչի մի այլ ընդօրինակութիւնը՝ «Մարգարէութիւն Նսայեայ և թուղթը Պօղոսի», Մատենադարանի № 3460 ձեռագիրը: Հովհաննեսի այս գործը հիշատակարան չունի. միայն Յա էջում կարդում ենք. «Չվշտացեալ և զեղկելի գրիչս Յովանէս աղաչեմ յիշել ի տէր Յիսուս, և զճնաւորս իմ հանգուցեալ, և զեղբայրն իմ Ստեփաննոս զամենիմաստ գիտողն Հին և նոր կտակարանաց, զի (նա) հանդեաւ ի տէր և ինձ տրամութիւն մնաց»: Անհայտ է գրչության տեղը և թվականը: Տեղը հասկանալի է, պետք է Սարի վանք լինի, որովհետև Հովհաննեսը Սարի վանքի միաբան էր: Փորձենք ճշտել ժամանակը: Մեզ հայտնի է արդեն, որ ձեռագիրը գրվել է Ստեփանոսի մահից հետո, այն էլ ոչ շատ ուշ, որովհետև գրչի վիշտը դեռ թարմ է երևում. «զեղկելի և տարակուսելի գրիչս Յովհանէս աղաչեմ յիշել» կարդում ենք նույն ձեռագրի 291ր էջում:

1382 թվականին Խիզանի սուրբ Խաչի գրիչ Հովհաննեսը «Հրամանաւ սուրբ բարունեացն մերոց, Յոհանիսի և Կիրակոսի, որ կան բնակեալ ի սուրբ և հռչակաւոր ուխտն որ կոչի Սուրբ Խաչ... հանդեպ քաղաքին Խիզանայ...», գալիս է Սարի վանք և «ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի և սրբոյն Գեորգայ զօրաւարն՝ հանդեպ Ոստան քաղաքի» ընդօրինակում «Մեկնութիւն մարգարէութեան Եղեկեելի...»⁴³ ձեռագիրը: Որ Ռշտունյաց Ոստան քաղաքից ոչ հեռու գտնվող այս վանքը Մովսէս Սարի վանքն է, հաստատվում է Սարի վանքի վարդապետ Սիմեոնի 1377 թվականին գրած ձեռագրով, որի հիշատակարանում կարդում ենք. «Գրեցաւ սայ հանդէպ Ոստան քաղաքին ի վանս որ կոչի Սարի սուրբ Գեորգ»⁴⁴, իսկ որ այդ վանքը նաև «յանուն սուրբ Աստուածածնի է» այդ մենք տեսանք վերը. Խիզանցի գրիչը գաղափար-օրինակը վերցնում էր Հովհաննեսից՝ Ստեփանոսի եղբորից և այդ առթիվ խնդրում է «...յիշման ար-

⁴¹ XIV դարի հիշատակարաններ, էջ 474: Հմմտ. Բ. Սարգսյան, Յուցակ, էջ 846:

⁴² Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 6273, էջ 169: Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 480:

⁴³ Օրսֆորդ M. S. Arm. E 25. Տիրայր վրդ., Յուցակ, էջ 1632—1635:

⁴⁴ Նույն տեղում:

ժանի առնել... ևս առաւել զՅոհաննես կրանաւոր, որ սիրեաց և ընդունեցաւ և օգնական եղև զօրինակն շնորհելով, այլև զեղբայրն իւր Սահփաննոս կրանաւոր՝ զփոխեցեալն ի Քրիստոս յայսմ ամի, որ բազում տրտմութիւն եղև եղբօրն և ամենայն սիրելեացն»⁴⁵: Այսպիսով Սահփանոսը մահացել է 1382 թվականին, ուստի, գրանից ոչ շատ հետո էլ ընդօրինակվել է «Մարգարէութիւն Եսայիայ» ձեռագիրը:

1390-ական թվականներին Հովհաննեսն արդեն վարդապետ էր: Ձեռագրի մեջ, ուր հաճախ իրեն հիշել է խնդրում գրիչը, անվան մոտ չի գրել «վարդապետ» բառը, ինչպես այդ արվում է սովորաբար, և ինչպես ինքն է արել 1395 թվականին մի ձեռագիր վաճառելիս՝ «ես Յոհանէս վարդապետս, Աստուածատուր իրիցու որդիս, Սահփանոսի եղբայրս»⁴⁶ և այլն: Չի՞ կարելի արդյոք ենթադրել, որ նա ձեռագիրը գրել է երբ դեռ վարդապետ չէր, այսինքն՝ մինչև 1390 թվականը:

Եղբոր մահից հետո, թերևս հին արհեստին է դիմել գրիչը, վիշտը մոռացութեան տալու համար, որովհետև այժմ՝ ծերութեան հասակում նա բոլորովին մենակ էր մնացել: Հովհաննեսի այս, 1382 թվականից հետո գրված ձեռագիրն է մեզ հասել: Փոքրագիր (12×8), մանր բոլորգրով, միասյուն գրչագիր է, տեղ-տեղ ճաշակով գլխագիր զարդագրերով և լուսանցազարդերով զարդարված: Ձեռագիրը պարունակում է երկու գիրք՝ առաջինը կազմված 11, իսկ երկրորդը՝ 15 պրակներից: Բառանշատում չկա, միայն վերջակետից, մի փոքր էլ ստորակետից հետո են բառերը անջատվում, մյուս դեպքերում բոլոր տառերը շարվում են իրար հետևից: Էջեր խնայելու համար է թերևս այս, ինչպես և այն, որ նոր պարբերությունները և նոր գլուխները երբևք նոր տողից շեն գրվում, այլ շարունակվում են վերջին կիսատ տողից, տարբերվելով բնագրից միայն կարմիր, երկաթագիր սկզբնատառերով: Լուսանցազարդերը բուսական են: Լուսանցքներում գրված ընթերցվածքները և ուղղումները մանր և գեղեցիկ տառերով են գրված: Ձեռագիրը սրբադրված է նախ գրչի, ապա ուրիշի կողմից:

Միմեոնի և եղբոր մահից հետո նա շարունակում է աշխատել Սարի դպրոցում Սարգիս Սորբեցու և մյուս վարդապետների հետ: Հովհաննեսի անվանը վերջին անգամ հանդիպում ենք 1395 թվականին, մի ձեռագիր վաճառելիս⁴⁷:

Մեզ ձեռագրեր են հասել Սարի դպրոցի վարդապետ, ապա բարունապետ Միմեոնից: Միմեոնը գրիչ չի եղել մասնագիտութեամբ, այսինքն այն գրիչներից չէ, որոնք գրչութեան արվեստը սովորելով՝ մասնագիտանում են այդ գործում և զբաղվում գրչութեամբ: Նա դիտնական է, և գրել է իր դիտական-մանկավարժական աշխատանքների պահանջներից ելնելով ու միշտ դժգոհել՝ որ ինքը լավ ձեռագիր չունի, և եթե գրում է, ապա պատճառն այն է, որ ուրիշ գրիչ չկա, իսկ գիրքը շատ է պետքական և այլն: Նրանից մեզ հասած երեք գրչագրերում էլ այս անկեղծ խոստովանությունը կա. «անմեղադիր աղաչեմ

⁴⁵ Մատենադարան, ձեռ. N 5352, էջ 259ր, 2մմա. ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 539:

⁴⁶ Մատենադարան, ձեռ. N 5352, էջ 230ա:

⁴⁷ Մատենադարանի N 3552 ձեռագրի 230ա երեսում կարդում ենք. «ես Յոհանէս վարդապետս, Աստուածատուր իրիցու որդիս, Սահփանոսի եղբայրս, ծախեցի զիմ Մազմոտի Մեկնիչս Յովանիսին՝ սպասատրի բանի, Վարդանայ որդոյ Մարդոյ գրուց չկայ ի ներս, ոչ իմոց ու ոչ աւտարաց, ով որ դաւի ասել ատենին Քրիստոսի մատնի:

Ես՝ Սարգիս բարունապետ վկա: Ես՝ Կարապետս վկայ: ևս Սահփանոս, որ զգիրս գրեցի՝ վկա: Թվ. ՊեՄ (1395)»:

լինել խոշորութեան գրիս, զի գրագիր չկայր և բանքս էր պիտանացու, հարկեցա գրել»⁴⁸ կամ՝

Թէպէտ զի գիրս է անյարմար,
Բայց մեղադրելն չէ արդար,
Զի իմաստնոցն է սա սատար,
Թէ մտառական կարգա յաւժար:
Չկայր լաւ քարտուղար»⁴⁹:

Եթե շատ գրիչներ անհարկի անմեղադրութեան են խնդրում իրենց «գրի խոշորութեան» համար, ապա Սիմեոնի խնդրանքը այստեղ տեղին է հնչում, որովհետև նրա գիրը, իսկապես, «խոշոր» է (անողորկ, կոշտ, անշուք, տձև): Իսկ ինչո՞ւ է գրիչը տրանջում, որ «չկայր լաւ քարտուղար», չէ որ այնտեղ, Սարի վանքում նրա լծակից ընկերները՝ Ստեփաննոսն ու Հովհաննեսը, ինչպես և Ատոմն ու իրեն հոգևոր որդակ Հովհաննեսը վարժ գրիչներ էին: Մեղ թվում է Սարի վանքի ուսուցիչներն ունեին իրենց հատուկ հանձնարարութեանները, նրանցից ամեն մեկը պարտավոր էր որոշ ընդօրինակութեաններ կատարել «մակացականաց» համար և Սիմեոնը կատարում էր իր պարտականութեանը: Համենայն դեպս Սիմեոնի ձևի տեսակետից ոչ գեղեցիկ ձևագրերը ավելի են հրապուրել Թովմա Մեծոփեցուն, քան որևէ այլ գեղեցկագիր ընդօրինակութեան և պատահական չէ, որ Սիմեոնից մեզ հասած երեք ձևագրերից երկուսը պատկանել են նրան, որոնց վրա հետագայում աշխատել է Մեծոփեցին և որոնք, հավանաբար, գաղափար-օրինակ են ծառայել Մեծոփա դպրոցի աշակերտների համար: Սիմեոնի ընդօրինակութեան պետք է համարել նաև նրա կողմից Հովհաննես գրչին 1381 թվականին տրամադրած գաղափար-օրինակը⁵⁰:

1363 թվականին Սիմեոնը սկսում է «Դաւթի լուծմունք ճառից Աստուածաբանի» գործի ընդօրինակութեանը և ավարտում միայն 1370 թվականին, որովհետև «ոչ գոյր հանգիստ ի տեղի գրելու»⁵¹: Սակայն այդ տարիներից մեկ հասել է գրչի մի այլ ընդօրինակութեան ևս. «Ի թուին ՊԺԴ (1365)... դհարազատ հոգոյ և լերգակից եղբայրն Ստեփաննոսի և Հովհաննեսի» շնորհած օրինակից Սիմեոնը արտագրել է «Լուծմունք սուրբ գրոց Վարդանայ Արևելցու» աշխատութեանը, որն այժմ պահվում է մեր Մատենադարանում (№ 341): Փոքրագիր է ձևագրերը, անկանոն բուրբուրով գրված, գործածված են նշանագրեր, իսկ 105բ, 107բ էջերում տրված է նշանագրերի բացատրութեանը, որն ավարտում է «այս այլ շատ լինի, բայց բաւական է մակացուաց» նախադասութեամբ: Նույն նպատակներով Սիմեոնը ձևագրի լուսանցքներում բազմաթիվ բառեր է բացատրում կամ ավելացնում բացակայող որևէ բառ⁵²: Այստեղ երկու անգամ (18ա և 130բ էջերում) Սիմեոնը փակագրով է գրել իր անունը՝ «Սիմեոն վարդապետ»: Եվ Սիմեոն վարդապետը, ինչպես երևում է և մյուս ձևագրերից, գրիչ է վերցրել միայն «մակացուաց» համար և ձևագիր ընդօրինակելիս անգամ մնացել ուսուցիչ: Այս ձևագրում Սիմեոնի գրչութեան անկանոնութեանը պատահական չէ: Նույնպիսի գրչութեամբ են գրված նրա մյուս (Վիեննայում և

48 Մատենադարան, ձև. № 341, էջ 105ա: Հմմտ. ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 471:

49 Ն. Պ ո ղ ա թ յ ա ն, «Մայր ցուցակ ձևագրաց սրբոց Յակօբեանց», հտ. 3, էջ 33, 1954 թ.:

50 Տ ա շ յ ա ն, «Յուցակ հայերեն ձևագրաց», Վիեննա, 1895, էջ 775:

51 Երևան, ձև. 5352, էջ 259բ: Հմմտ. ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 539:

52 Մատենադարան, ձև. № 341, տես 15բ, 18ա—35բ, 56բ, 58ա և այլ էջեր:

Երուսաղեմում պահված) ձեռագրերը: Տաշյանը իրենց օրինակի մասին գրում է. «Բոլորգիր ոչ կանոնավոր, պեսպիսությունք կտեսնվին, մաս մ'ավելի կանոնավոր բոլորգիր»⁵³: Այս կանոնավոր մասերն էլ անշուշտ Սիմեոնի գրչին են պատկանում: «Անկանոն բոլորգրով, սակավ տեղեր միջին երկաթագրով» է գրված Երուսաղեմի օրինակը, ինչպես վկայում է Ն. Պողարյանը⁵⁴:

Երևանի և Վիեննայի ձեռագրերի գրչության վայրի մասին հիշատակությունները պակասում են: Ավելին, Տաշյանը Վիեննայի օրինակի գրչության տեղը Մեծոփա վանքն է նշանակել⁵⁵: Սակայն գրչության վայրը հիշատակված է Երուսաղեմի օրինակում. «Գրեցաւ սայ (Մեկնութիւն թղթոցն Պօղոսի — Ա. Մ.) հանդէպ Ոստան քաղաքի վանս, որ կոչի Սարի սուրբ Գէորդ, ի թվի Պ-երօրդի, Ի-երօրդի և վեցերօրդի (1377) ի դառն և վշտալից ժամանակի, որ բազումք ի քրիստոնէից սրախողողին ի քրդէն, օհ, օհ»⁵⁶:

Այլևս չի կարելի կասկածել, որ նախորդ ձեռագրերը ևս Սարի վանքում են գրվել, տեղի վարդապետի կողմից: Մեր կրթակացությունն ամբանում է նաև նրանով, որ առաջին, 1365 թվականին, կատարված ընդօրինակության համար գաղափար-օրինակ է հանդիսացել Սարի վանքի միաբաններ Ստեփանոս և Հովհաննես կղերայրների տված օրինակը⁵⁷, իսկ մյուս ընդօրինակության հիշատակարանում Սիմեոնը գրում է, որ «ի թվականի ՊԺԲ (1363) սկսայ ի գրել եւ աւարտումն եղև ՊԺԲ (1370)» և աղաչում հիշել «զհարադատ հոգևոր եղբարքս իմ զՍտեփաննոս, զՅովաննէս և զայլս, որ ի գրելն ազնական եղեն, զՍարգիս, զԱմիրն, նայև զսրբասնեալ հոգևոր որդեակն մեր զՅովաննէս քահանա, եւ զՎարդան և զՅոհաննէս, որ ի բազումս գթացին ի մեզ» և այլն⁵⁸: Այս բոլորը Սարի վանքի միաբաններից են, իսկ Ստեփանոսը, Հովհաննես «և զայլս» նրան օգնել կարող էին միայն Սարի վանքում, քանի որ նրանք այնտեղ էին բնակվում: Տաշյանը այս ձեռագրի գրչության վայրը համարում է Մեծոփա վանքը, որովհետև նրան հայտնի չի եղել Սիմեոն վարդապետի Սարի վանքի դպրապետ լինելու հանգամանքը. առավել ևս շփոթության մեջ է գցել Թովմա Մեծոփեցու հետագա հիշատակարանը, Մեծոփա վանքի հիշատակությամբ, ուր ասված է. «զնուստ վարդապետս Թովմա յիշել աղաչեմ, որ յետոյ գտայ և գրեցի ի գիրս ՊԶԳ (1434) թվականիս ի սուրբ ուխտս Աստուածածնի, որ Մեծոփայ վերածայնի»⁵⁹: Պարզ ասված է, որ Թովմա Մեծոփեցին հետո է գրել և որ այն գրված է գրչագրի ավարտից 64 տարի հետո:

Այս ձեռագիրը գրելիս Սիմեոնը 50 տարեկան էր: «Զկա գրագիր, որ գրէ գեղեցկայարմար բանս, եւ Մ (50) ամեա եւ անարհեստ գրիս»⁶⁰, իսկ 1377 թվականին գրում է. «տկար և ծերացեալ վաթսնամենին»⁶¹: Ուրեմն Սիմեոն վարդապետը ծնվել է 1317 թվականին և 1350 թվականին, 33-ամյա Սիմեոնը արդեն «ի վերայ» Սարի վանքի կրօնավորների, «բազում հոգայր... ըստ հոգևոր խրատուց»: Ինչպես տեսնում ենք, երեսնամյա Սիմեոնն արդեն ուսուցիչ էր: Նա

53 Տ ա շ յ ա ն, Ց ու ց ա կ, էջ 775:

54 Պ ող ա ղ ա ղ ա ն, Ց ու ց ա կ, հատ. 3, էջ 6:

55 Տ ա շ յ ա ն, Ց ու ց ա կ, էջ 755:

56 Պ ող ա ղ ա ղ ա ն, Ց ու ց ա կ, հատ. 3, էջ 9:

57 Մատենադարան, ձեռ. № 341, էջ 105ա: Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 492:

58 Տ ա շ յ ա ն, Ց ու ց ա կ, էջ 757: Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 492:

59 Տ ա շ յ ա ն, Ց ու ց ա կ, էջ 755: Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 755:

60 Նույն տեղում, էջ 755:

61 Պ ող ա ղ ա ղ ա ն, Ց ու ց ա կ, հատ. 3, էջ 8:

հետագայում հիշում է իր ուսուցիչներին «երախտաւորն իմ զարին և զքաջն ի վարժս կրթութեան մանկավարժից, զԳրիգորիոս բարունապետն...: նաև զՍարգիս բարունապետն և զայլ ամենայն երախտաւորան մեր»⁶²: Սարգիսը, թերևս, Ապրակունեցին լինի, նսաչի նշեցու աշակերտներից, իսկ ո՞վ է Գրիգորիոս բարունապետը, առայժմ հայտնի չէ:

Միմեոնն իր արտագրած վերջին (1377 թ.) գրչագրում ևս պարզ շարադրել է իր ընդօրինակութեան նպատակը. «Ուստի ևս ևս անարժանս և ևեանատրուպս ի վարժապետաց... և զյետինս ի բանահիւսաց... Միմէոն սպասաւոր բանի, յոյժ փափագմամբ ձեռն ի գործ արկի գրել մեծավաստակ շարչարանաւք, տկար և ծերացեալ վաթսնամենի, վասն աւգտի և մակացականաց որք ևս լինելոց են յապագայս ի վարժս կրթութեան. ևս առաւել հոգևոր հարազատ եղբարց և աշակերտելոց ի մէնչ գրով աստուածայնով»⁶³:

Ձեռագրի 635-րդ էջում կա այսպիսի մի հիշատակագրութիւն, որին Պոզարյանը կարևորութիւն չի տվել. «Յեանեալս յամենայն բարեաց և կասեալս յարդարութեան մասնէ՝ զՄխիթար, զհասեալս ի վերջս Աստուածային գանձուցս... և այլն»: Սա գրչի հիշատակագրութիւն է, բայց ձեռագրի գրիչը Միմեոն վարդապետն է և ոչ Մխիթարը, իսկ Սարի վանքի Մխիթար գրիչը լինել չէր կարող, որովհետև նա այդ ժամանակ գտնվում էր օտարութեան մեջ⁶⁴: Մնում է ենթադրել, որ այս Մխիթարը, գաղափար-օրինակի գրիչն է և արդյո՞ք Մխիթար Սասնեցին չէ: Միմեոն վարդապետը վերջին անգամ հիշվում է Հակոբ Ռշտունցու կողմից 1386 թվականին, իսկ 1390 թվականին նա Սարի վանքում այլևս չի հիշատակվում: Հավանաբար վախճանվել էր արդեն:

Սարի վանքի գրիչներից էր նաև Ատոմը, որն ինչպես հիշեցինք, աշակերտել է Ստեփանոս ուսուցչին: Նրանից հայտնի է «Լուծմունք սուրբ գրոց Վարդանայ Արևելցուց» ձեռագիրը, որը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում և նկարագրված է Բ. Սարգսյանի «Ցուցակում»: Այս Ցուցակում բերված է և լրիվ հիշատակարանը, բայց գրչութեան վայրի հիշատակում չկա: «Ցուցակի» հեղինակ Բ. Սարգսյանը այն պարզապես համարում է Աղթամարի սուրբ Խաչում գրված ձեռագիր. «հիշատակարանես ակներև կերևա, կտեսնվի թե գրիչն Ատոմ՝ Ախթամարա ս. Խաչի վանքի կրօնավոր մ'էր և հոն գրած է մատչանս, իր կրօնակցին Մկրտչի ձեռնվութեամբ»⁶⁵:

Նույն կարծիքին են եղել բանասեր Պոտուրյանը, որից օգտվել է Զրեդերիկ Մակլերը, հայ մանրանկարչութեանը նվիրված իր աշխատութեան մեջ և ուրիշներ⁶⁶:

Սակայն հիշատակարանից բոլորովին էլ այդ չի երևում: Ընդհակառակը, հենց այն փաստը, որ գրչավայր հանդիսացող «Սուրբ ուխտի առաջնորդ» հիշվում են Գեորգ կրօնավորը և Օհաննեսը և ոչ թե Դավիթ կաթողիկոսը (Աղթամարի կաթողիկոսները միաժամանակ սուրբ Խաչի առաջնորդներն էին) ապացույց է այն բանի, որ այդ ձեռագիրն այնտեղ չի գրված: Իսկ Գեորգ և Օհաննես

⁶² Պ ո ղ ա Ր Յ ա ն, Ցուցակ, էջ 9:

⁶³ Նույն տեղում, հատ. 3, էջ 8:

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ Բ. Ս ա Ր Գ Ս Յ ա ն, «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ», հատ. 2, 1924 թ., էջ 846—847:

⁶⁶ Frederic Macler Miniatures Armeniennes. Paris. 1913. 6. Տես նաև Ն. Վ. Ծ ո Վ ա կ ա ն, «Աղթամար», Սիոն. 1949, էջ 145:

կրոնավորները Սարի վանքի առաջնորդներն էին: Ատոմից մի տարի հետո, Ստեփանոսի եղբայր Հովհաննես կրոնավորի ձեռքով գրված «Մատենանոց բերդութեան» հիշատակարանում կարդում ենք. «... յանապատս Սարի սուրբ Գէորգ առձայնելոյ... ի յառաջնորդութեան Յոհաննէս և Գէորգ կրանաւորացս»⁶⁷: Ուրեմն այդ ձեռագիրը գրվել է Սարի վանքում:

Մեր օգտին է խոսում նաև հետևյալը: Եթե այդ ձեռագիրը գրված է Աղթամարում, հապա ինչպես է Ատոմն իրեն ուսումնակցի մասին գրում՝ «զուսումնակիցն մեր Ստեփաննոս կրօնաւոր ի սուրբ Խաչէն Ախրամաւոյ»: չէ՞ որ տվյալ ղեպքում ինքը, ինչպես և մյուսները, որոնց հիշում է հիշատակարանում, նույնպես պիտի լինեին Աղթամարից: Էլ ի՞նչո՞ւ պետք է միայն Ստեփանոսի որտեղից լինելը նշվեր: Ատոմը միայն Ստեփանոսի տեղի մասին է գրել, որովհետև իր ընկերներից միայն նա էր, որ եկել էր Աղթամարից: Բացի այդ, որքան մեզ հայտնի է, այդ ժամանակ Աղթամարում հողերը դպրոց չկար, հետևաբար Ատոմը ուսումնակից ունենալ չէր կարող ոչ Ստեփանոսին, ոչ էլ Թադևոսին:

Ատոմը շարունակում է հիշել Ստեփանոս և Հովհաննես հարազատ եղբայրներին, որոնցից առաջինը գրչի ուսուցիչն էր, որը «յօրինակն սիրով շնորհեաց»: Սրանք Սարի վանքից էին և այնտեղի ուսուցիչներ, այնտեղ էլ օրինակը շնորհել են գրչին...: Հիշվում է նաև Մովսեսը — հիշյալ ուսուցիչների հորեղբայրը. «որ բազում ջանիւ աշխատէր յաղագս շինութեան սուրբ ուխտիս»⁶⁸:

Ատոմի այս ընդօրինակութունից վեց տարի անց, 1371 թվականին Զարբա Աղթամարցին թվարկում է Աղթամարի կրոնավորներին, անուն առ անուն «որ ի բաղմացն սակաւք են մնացեալ, և են թուով իրրև ժն»⁶⁹. սրանց մեջ չենք հանդիպում Ատոմի կողմից վերը հիշված անուններին: Այս ամենն ապացուցում են, որ Ատոմի հիշյալ ձեռագիրը գրվել է ոչ թե Աղթամարում, այլ Սարի ս. Գեորգի վանքում, որտեղ իր կրթութունն է ստացել և գրչության արվեստ սովորել գրիչը: Ատոմը, ըստ երևույթին, Սարի վանքում երկար չի մնում, ուստի և հետագայում այնտեղ չի հիշվում: Նա հավանաբար տեղափոխվել է այլ վանք, դուցե և Աղթամար:

Սարի վանքի XIV դարի մեզ հայտնի վերջին գրիչն է Հովհաննեսը: Սա սովորել է Սիմեոն րարունապետի դպրոցում, այսինքն Սարի դպրոցում և հավանաբար Սիմեոնի «սրբասնեալ հողեր որդեակն» է հիշատակված դեռևս 1370 թվականին⁷⁰: Հովհաննես գրիչը «ի թուին Պլ (1381), ի խնդրոյ սրբասնեալ և անյաղթ փիլիսոփային Յոհաննէս կրանաւորին, ի վայելումն անձին իւրոյ և իր եղբար քահանայ Ստեփաննոսի» — գրում է «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Վարդանայ Արեւելցոյ», ուր հիշում է «զտէր Մարգարէն, զՄկրտիչն... դարձեալ զերիցս երանեալ գրարունապետն մեր Սիմէոն, որ զաւրինակն շնորհեաց»⁷¹: Նա հիշում է նաև միաբանության մյուս անդամներին՝ Թադևոսին, Ստեփանոսին, Աստվածատուրին, Վարդանին, Մխիթարին, Թումային, Հովհաննեսին, մյուս Ստեփանոսին, վանաց հայր Ստեփանոսին և արդեն վախճանված մյուս Սիմեոնին: 1380-ական թվականներին միաբանության անդամ-

67 ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 480:

68 Նույն տեղում:

69 Մատենադարան, ձեռ. № 4687, էջ 591ա. Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 495:

70 Տ ա շ յ ա ն, Տ ուց ա կ, էջ 757:

71 Մատենադարան, ձեռ. № 5352: Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 535—539:

ներից մահացած են արդեն Սիմեոն վարդապետը, Ստեփանոսը և մյուս Սիմեոնը, նրանց փոխարինում էին Ստեփանոսի եղբայր Հովհաննեսը, մյուս Հովհաննեսը և Թուման, որոնք արդեն վարդապետներ էին և աշխատում էին Սարի վանքում, Սարգիս Սորբեցու գլխավորությամբ: Հովհաննեսի ձեռագրի հիշատակարանը ամբողջական է: Թեև չի հիշված գրչության վայրը, բայց մեզ համար պարզ է, որ այն գրված է Սարի վանքում, նրա հայտնի միաբաններից մեկի՝ Ստեփանոսի եղբայր Հովհաննեսի պատվերով, որի օրինակը շնորհել է այդ վանքի բարունասպետ Սիմեոն վարդապետը: Մյուս միաբաններն էլ Սարի վանքի միաբաններն են, որոնք հիշատակված են այդտեղ: Շատ հաճախ են գրչի կողմից գրված հիշատակագրությունները, ուր հիշվում են ստացող եղբայրներն ու թուղթ կոկողը՝ վերջիններիս ազգական Մկրտիչ կրոնավորը: Ձեռագիրը սրբազրված է առաջին պրակները գրելուց հետո⁷²: Այն սրբազրվել է նաև հետագա ստացող Վարազեցի Հովհաննեսի կողմից, որը «մեծաւ ջանիւ եւ ըստ կարի աշխատութեան ուղղեաց զմատեանս աստուածային հոգոյն ի լաւ և ի յընչիր արինակէ, որ ուղղեալ էր յիմաստուն արանց, եւ դասիւ առ ոտն էր երջանիկ վարժապետիս մերո Սարգսի, ի սուրբ ուխտս Վարագ»: Իսկ ինչ էր ուղղել Վարագցի գրիչը. «ղի էր տեղիք, որ բանն էր սղալ, և էր՝ որ բառն, և էր՝ որ կէտն և շեշտն, ըստ կարի մերո, զոր գիտացաք, և ողորդեցաք և զրաք զհարցականն և զհիացական»⁷³: Ինչով բացատրել ձեռագրի այս կարգի սխալները: Սրանք միայն գաղափար-օրինակից բխող սխալներ չեն: Որովհետև երբ բառ կամ բան է բաց թողնված, այդ կամ գրչի մեղքով է կատարվել, կամ էլ գաղափար-օրինակների հնությունից կամ խմբագրություններից ու սրբազրություններից է գալիս: Նույնն է նաև կետագրությունների տարբերությունների արդյունք լինել, ինչպես նկատվում է այստեղ: Սիմեոն վարդապետը (գաղափար-օրինակի գրիչը), ոչ էլ պատվիրատուն, որը նույնպես վարդապետ էր, անփույթ չէր: Բանն այն է, որ գրչության համար մշակված կետագրության ու տողադարձի կանոնները դեռևս բոլոր դպրոցներում կիրառություն չէին գտել:

Այս գրիչով ու գրչագրով էլ սպառվում են մեր տեղեկությունները Սարի վանքի XIV դարի գրչության մասին, որն սկիզբ առնելով դարասկզբից, ծաղկում է հատկապես դարի երկրորդ կեսում, երբ Սիմեոն վարդապետի գլխավորությամբ գործել է սկսում հոգևոր դպրոցը: Գրչության նպատակն այստեղ սովորողների և սովորեցնողների համար անհրաժեշտ գրչագիր մատչանների ընդօրինակությունն ու բազմացումն էր: Սրանից ելնելով էլ աստվածաբանական առարկաների ուսուցման համար Սարի վանքի գրիչները արտագրում էին հատկապես մեկնողական գրականություն՝ «Մեկնություններ» և «Լուծմունքներ»: Բայց միայն սրանով չէին սահմանափակվում այդ գրիչները, արտա-

72 Առաջին պրակներում գրիչը հիշատակում է ստացողներին՝ այսպես. «զտէր Յոհաննէս, զտէր Ստեփաննոս». 207ա երեսում «տէր» բառի վրա կարմիր թանաքով ուղղված և գրված է «կ», որը միանալով «ր»-ի հետ նշանակելու է «կրոնավոր»: Նույն ձևով ուղղված են նաև մինչև այդ գրված «տէր» բառերը, որոնք վերաբերում են ստացողներին, իսկ այդ էջից հետո ստացողներն հիշվում են միայն որպես «կրոնավորներ»: Բազմաթիվ սխալներ և անճշտություններ է բաց թողել գրիչը առաջին մասում, այսինքն մինչև սրբազրելը, բայց սրբազրելուց հետո արդեն ավելի ուշագիր է գրել, և ձեռագրի վերջին մասում համարյա ուղղումներ չկան (Մատենադարան, ձեռ. № 5352, էջ 59բ, 109բ, 118բ, 125ա, 129բ, 142ա և այլն):

73 ՏՆ՝ ս Երևան, ձեռ. 5352, էջ 260ա: Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, էջ 612:

դրում էին նաև վաճառելու համար և դրանով զբաղվում էր հատկապես Ստեփանոսի եղբայր Հովհաննեսը⁷⁴։ Ընդօրինակված մատյանների բովանդակություններից և նպատակներից բխել է Սարի գրիչների գրելաձևը. ձևաբանական համար փոքր շափերի մատյաններ, միասյուն, մանր ու գեղեցիկ, հատ-հատ դյուրին ընթերցվող բուրբուր, զարդագրերի ու զարդանկարների համարյա բացակայություն։ Որոշ ձևազրեք նոր սպարերություն անգամ չունեն, ամեն ինչ շարագրվում է իրար կից։

Սարի վանքի գրչության կենտրոնում թուղթը կոկել են տեղում։ Այն գեղնավուն է, հաստ ու դիմացկուն։ Որպես թուղթ կոկող հայտնի են Հովհաննես գրիչը (Ստեփանոսի եղբայր) և Մկրտիչը, որ հիշվում է սկսած 1360-ական թվականներից, իսկ 1381 թվականի ձևազրում Հովհաննեսը, հաճախ և մեծ գոհունակությամբ է հիշում նրան։ Գործածել են սև և կարմիր թանաք. վերջինս դլխագրերի համար։

Սարի վանքի գրչատան ձևազրերի կազմելու մասին ոչինչ չենք կարող ասել, որովհետև մեր ձևաքի տակ եղած մատյանները կազմած են հետագա ժամանակներում։ Ստեփանոսի ընդօրինակած նարեկը վերջին անգամ կազմվել է 1614 թվականին. կազմարարը այնքան անշնորհք ու խորն է կտրել ձևազրի լուսանցքները, որ խաթարվել են համարյա բոլոր լուսանցագրությունները և տեղ-տեղ նույնիսկ դրագաշտի եզրերը։

Սրի վանքի նշանավոր գրիչներն են՝ Ստեփանոսը և Հովհաննեսը, որոնք բազմաթիվ աշակերտներ-գրիչներ են պատրաստել, ինչպես Ատոմ գրիչը, Քաղեսուր և Ստեփանոս Ազիմարցին։ Վերջինները Ատոմի ուսումնակիցներն էին և նրանցից մեկը հասած ոչինչ չունենք։ Այլա գալիս են Հովհաննեսը՝ Սիմեոնի հոգևոր որդին, Հակոբ Ռշտունցին, որը հետագայում հիշվում է Որոտնցու մոտ սովորելիս և ուրիշներին գրչություն սովորեցնելիս։ Եթե սրանց ավելացնենք նաև Սիմեոն վարդապետին, ապա XIV դարի երկրորդ կեսին Սարի վանքում կտեսնենք գրիչների մի համերաշխ բույլ։

Այդպես չէ, սակայն, հաջորդ, XV դարը։ Եթե XIV դարի և, հատկապես, այդ դարի երկրորդ կեսի մասին հայտնի որոշ փաստեր կային, որոշ տեղեկություններ էլ նոր հայտնաբերվեցին, ապա հաջորդ՝ XV դարից շատ քիչ բան գիտենք Սարի վանքի մասին ընդհանրապես։ Սարի սուրբ Գեորգ անապատին սակավ ենք հանդիպում հիշատակարաններում, իսկ դպրոցին՝ բուրբուրով։ Սակայն կրթության և գրչության այդ օջախը մի անգամից չի հանգչում։ Վանքում հավաքված գրչագրերն ու ստեղծված ավանդները գրչության գործը շարունակելու պայմաններ ու տրամադրություն են ստեղծում և ահա XV դարից մնացած որոշ ձևազրեր գատողություններ անելու տեղիք են տալիս։ Այդ ձևազրերից մեկը Մաշտոց է, մյուսը Ավետարան։ Ինչպես երևում է, հոգևոր դպրոցի վերացման հետ մեկտեղ, վերանում է նաև մեկնությունների ընդօրինակությունը։

Առաջին ձևազրերը այդ դարից 1418 թվականին Կարապետ արեղայի կողմից «յարբունական երկիրս Մոկաց ի յանապատիս սուրբ Գեորգ, ի խնդրոյ Մարգարէ պատուական քահանայի» գրված Մաշտոցն է⁷⁵։ Փիրղալեմյանը այս

⁷⁴ Երևան, ձև. 5597, էջ 259ա; Հմմտ. ԺԳ դարի հիշատակարաններ, համապատասխանաբար էջ 398 և 612. և ձև. 5352, էջ 260ա։

⁷⁵ Փիրղալեմյան, «Նօտարք հայոց», էջ 54։

ուխար Փռեթկա սուրբ Գեորգն է համարում⁷⁶, որը Սարի վանքն է: Ուխտի առաջնորդ է հիշված տէր Ստեփանոսը: Սա 1381 թվականին հիշատակված Սարի վանքի վանահայր Ստեփանոսը չէ՞ արդյոք, իսկ գրիչը՝ Կարապետ արեղան՝ 1395 թվականին Ստեփանոսի եղբայր Հովհաննեսի ձեռագրի վաճառքին վկա Կարապետը չէ՞⁷⁷:

1435 թվականին Մարգարե գրիչը «յարբունական երկիրս Մոկաց... ի վանքս որ կոչի սուրբ Գեորգ զարաւար ընդ հովանեաւ սուրբ եկեղեցոյս և սուրբ նշանացս»⁷⁸ ավարտում է մի ավետարան: Ձեռագիրը ճոխ նկարազարդված է, այն դարասկզբում գտնվում էր Զուլամերկի Փոկան գյուղի եկեղեցում, յաճ վիճակում: Թերևս այս նույն ձեռագիրն է, որ այժմ գտնվում է Նյու-Յորքում, Գեորգյան հավաքածուի մեջ, № 10-ի տակ, որովհետև նույն ժամանակն է, նույն գրիչը, նույն վայրը, նկարազարդ՝ դարձյալ ճոխ, որի նկարները պրոֆ. Սիրարիի Տեր-Ներսիսյանը 1960 թվականի ամռանը, երևանում գտնվելու ժամանակ, ցուցադրեց Մատենադարանում, որպես Խիզանի մանրանկարչության դպրոցին պատկանող գործ: Ըստ հարգելի պրոֆեսորի, այդ դպրոցին է պատկանում նաև Աղթամարի Զաքարայի գործերը, որոնցից, հավանաբար, ընդօրինակել է Մարգարեն, եթե նկատի ունենանք, որ Սարի վանքում էին գտնվում Զաքարայի ծաղկած ձեռագրերից երկուսը, գրված 1357 և 1390 թվականներին⁷⁹: Մոկաց Սարի սուրբ Գեորգի գրչության մասին այլևս ոչ մի տեղեկություն չունենք, բայց նրա փոխարեն XV դարում Մոկսում հանդես են գալիս գրչության նոր կենտրոններ, որոնց հետ կձանոթանանք մի այլ հոդվածում:

Այսպիսով, Սարի վանքից պահպանվել են XIV—XV դարերում ընդօրինակված հետևյալ ձեռագրերը.

1. Աւետարան, Աստուածատուր գրիչ, 1317 թ., տեղն անհայտ — Բրիտ. թանգարան 13 (ՕՏ. 2680).
2. Աւետարան, Աստուածատուր գրիչ, 1327 թ., տեղն անհայտ — Մաքսուդյան, Յուզյակ, Ազուլիս 16.
3. Մատենանկարչության Գրիգորի նարեկացույ — Ստեփանոս գրիչ, 1350 թ., Սարի ս. Գեորգ, Մատենադարան, ձեռ. № 5597.
4. Մատենանկարչության Գրիգորի նարեկացույ, Հովհաննես գրիչ, 1367 թ., Սարի ս. Գեորգ, Մատենադարան, ձեռ. № 6273 (Փիրղալ. էջ 169).
5. Մարգարէութիւն Եսայիայ, Հովհաննես գրիչ, 1382 թվականից հետո մինչև 1390 թ., տեղն անհայտ, Մատենադարան, ձեռ. № 3460.
6. Լուծմունք սուրբ գրոց Վարդանայ Արևելցույ — Սիմեոն վարդապետ, 1365 թ., տեղն անհայտ, Մատենադարան, ձեռ. № 341.
7. Լուծմունք ճառից Գրիգորի Աստուածաբանի — Սիմեոն վարդապետ, 1363—1370 թթ., տեղն անհայտ, Վիեննա, Մխիթ. Մատենադարան, № 336.
8. Մեկնութիւն թղթոց Պօղոսի, Սիմեոն վարդապետ, 1377 թ., Սարի ս. Գեորգ, Երուսաղեմ, ս. Հակոբյանց Մատենադարան, № 345.
9. Լուծմունք սուրբ գրոց Վարդանայ Արևելցույ — Ատոմ գրիչ, 1366 թ., տեղն անհայտ, Վենետիկ, Մխիթ. Մատենադ., № 264.

76 Նույն տեղում, ծանոթություն:

77 Մատենադարան, ձեռ. № 5352, էջ 230ա:

78 Լ ա յ ա յ ա ն, «Յուզյակ վասպուրականի...», էջ 372:

79 Մատենադարան, ձեռ. №№ 5332 և 4941:

10. Մեկնութիւն սաղմոսաց Վարդանայ Արեւելցոյ — մյուս Հովհաննէս գրիչ, 1381 թ., տեղն անհայտ, Մատենադարան, ձեռ. № 5352.
11. Մեկնութիւն մարգարէութեանն Եղեկիկէի... — Հովհաննէս Խիզանցի, 1382. Սարի ս. Գեորգ, Օրսֆորդ, Ms. Arm. E. 35.
12. Մաշտոց, Կարապետ արեղա, 1418 թ., Մոկաց երկիր, Ս. Գեորգ — Փիրղալիմյան, նոտարք 54.
13. Աւետարան, Մարգարէ գրիչ, 1435 թ., Մոկաց երկիր, ս. Գեորգ — Լալալյան, Յուցակ Հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի, սյուն 372:

А. С. МАТЕВОСЯН

МОНАСТЫРЬ СВ. ГЕОРГИЯ В МОКСЕ, КАК ОДИН ИЗ КАЛЛИГРАФИЧЕСКИХ ЦЕНТРОВ XIV—XV ВЕКОВ

(Резюме)

Настоящая статья является частью работы, посвященной важнейшим центрам письменности и писцам Васпуракана XIII—XV веков.

Монастырь св. Георгия в Моксе или Сари-ванк (Горный монастырь), который позднее получил название Путка-ванка, в XIV веке являлся одним из важнейших центров письменной культуры Васпуракана.

До наших дней дошло всего три рукописи XIV века с упоминанием этого монастыря, хотя их было несомненно больше. Кроме того, в части написанных там рукописей не упоминается место их написания, а в некоторых рукописях памятные записи сохранились плохо или же дошли до нас не полностью.

Самой ранней рукописью, написанной в монастыре св. Георгия, следует считать евангелие 1317 года, написанное писцом Аствацатуром (Брит. музей).

После Аствацатура здесь работали его сыновья — писцы Степанос и Ованнес, которые в своих памятных записях упоминают монастырь св. Георгия.

Монастырь св. Георгия как центр письменности достиг своего расцвета во второй половине XIV века. Здесь начинает в это время действовать монастырская школа, возглавляемая вардапетом Симеоном. Тогда же в качестве педагогов выступают и братья Степанос и Ованнес и другие. А. Мовсесян в своей работе, посвященной истории армянских школ и педагогики, ошибочно относит этих педагогов к сյունикской школе каллиграфии (к школе монастыря Воротан).

Большинство сохранившихся рукописей того периода — это различные толкования. Как педагоги, так и их ученики были замечательными писцами. Почти все написанные ими рукописи имеют малый формат. Написаны они на бумаге мелким уставом (болоргиром).

После смерти наставника Симеона монастырскую школу возглавил вардапет Саркис Сорбеци, деятельность которого продолжалась до конца XIV века.

От XV века до нас дошло очень мало сведений об этой школе. Из-

вестно, однако, что духовная школа монастыря св. Георгия к этому времени уже закрылась, тогда как скрипторий продолжал существовать, причем в его продукции вместо толкований на первый план выступали книги обрядовые.

На смену каллиграфической школе монастыря св. Георгия в Моксе пришли другие крупные скриптории, история которых будет освещена автором в ходе дальнейшей работы по изучению центров армянской письменности.

A. S. MATEVOSSIAN

LE MONASTERE DE SAINT-GEORGES OU SARI-VANK
DE MOKŞ COMME L'UN DES CENTRES DE CALLIGRAPHIE
AUX XIV^e—XV^e SIECLES

L'auteur ne présente ici qu'une partie de son ouvrage consacré aux grands centres de calligraphie et aux copistes de Vaspourakan de la période du XIII^e au XV^e siècle.

Le monastère de St-Georges de Moks qui reçut plus tard le nom de Poutka-Vank, fut au XIV^e siècle un foyer culturel des plus importants de Vaspourakan. Nous ne connaissons que trois manuscrits du XIV^e siècle mentionnant le nom de ce monastère. Nombre de manuscrits ne le mentionnent pas. Dans d'autres, les inscriptions analogues sont défectueuses ou ne nous sont pas entièrement parvenues.

Le premier en date des manuscrits composés au monastère de St-Georges est un évangile de 1317 du copiste Astvatsatour (Musée Britannique).

Ses propres fils lui succédèrent, Stépanos et Hovhannès qui mentionnent, dans leurs mémoires, le nom du monastère de St-Georges.

C'est dans la seconde moitié du XIV^e siècle que le monastère connaît un plein épanouissement en tant que centre littéraire. C'est alors qu'on voit s'ouvrir une école que dirige le prêtre Siméon. Les frères Stépanos et Hovhannès et d'autres y enseignent.

Rattacher ces pédagogues à l'école de calligraphie de Siounik (école du monastère de Vorotian) est une erreur que A. Movsessian commet dans son ouvrage sur l'histoire de l'école et de la pédagogie arménienne.

Les manuscrits de cette période présentent, en grande partie, des interprétations différentes. Maîtres et élèves étaient des copistes éprouvés. Leurs manuscrits sont presque tous de petit format, composés sur papier en écriture onciale (bolorguir).

Après la mort de Siméon, ce fut le prêtre Sarkis Sorbétsi qui en assumait la direction. Son activité dura jusqu'à la fin du XIV^e siècle. En ce qui concerne la période du XV^e siècle, nous ne possédons sur cette école que très peu de détails. Nous savons cependant que l'école de St-Georges ferma ses portes à cette époque et que les copistes continuè-

rent de travailler, produisant non plus des commentaires mais des livres sacrés.

L'école de calligraphie du monastère de St-Georges fut remplacée par d'autres. Ecoles dont nous donnerons un aperçu historique au fur et à mesure des recherches en cours.